

הכיוון השגוי של האתיאיזם

דיימון לינקר

באחד הפרקים של ספרו רבי-המכר אשליית האל מתמצת הביולוג והאתאיסט הנודע ריצ'רד דוקינס את השקפתו על החינוך הדתי באמצעות אנקדוטה. אחרי הרצאה שנתן פעם בדבלין, הוא מספר, "שאל אותי מישהו מה דעתי על פרשיות ההתעללות המינית שנקשרו בשמם של אנשי כמורה קתולים באירלנד וזכו לפרסום נרחב. השבתי שגם אם אין ספק שהתעללות מינית היא דבר נורא, הרי שהנזק שנגרם בגינה נופל לדעתי מן הנזק הפסיכולוגי ארוך הטווח שנגרם לילד הגדל מלכתחילה על ברכי הדת הקתולית". ושמא יבינו קוראיו שלא כהלכה את כוונתו או יראו בהצהרה מזעזעת זו הפרזה סתם, ממשיך דוקינס ומבהיר את עמדתו. "אני משוכנע", הוא מסביר, "שהביטוי 'התעללות בילדים' אינו מוגזם כשמדובר במה שמעוללים מורים וכמרים לילדים כשהם מעודדים אותם להאמין במשהו כמו עונש נצחי בגיהנום בגין חטאים שלא זכו למחילת הכנסייה".

לא ברור מדוע בוחר דוקינס שלא להמשיך לפתח את הרעיון הזה ולטעון כי גידול ילדים על פי כל מסורת דתית צריך להיחשב בעיני המדינה לפשע בר-עונשין, כמו כל צורה אחרת של התעללות בילדים – שהרי זוהי המסקנה המתבקשת מאופי האתיאיזם שלו. ולא רק שלו: בארבע השנים האחרונות פורסמו מספר רבי-מכר של אתאיסטים בולטים, שהציגו טיעונים מתלהמים

דומים. הפילוסוף דניאל דנט שותף לעוינות שרוחש דוקינס לחינוך הדתי, ובספרו להחיר את הכישוף הוא מזהיר ש"תחת מטריית המגן של רשות הפרט וחופש הדת" נוהגים הורים להזיק לילדיהם בכך שהם מנחילים להם שקרים נבזיים. בספרו מהומת אלוהים: דת, טרור ועתיד התבונה טוען הסופר סם האריס כי "עצם האידיאל של סובלנות דתית – שנולד מתוך תפיסה שלכל אדם זכות להאמין במה שלבו חפץ לגבי האל – הוא אחד הכוחות העיקריים הדוחפים אותנו אל פי התהום". והסופר כריסטופר היצ'נס חותם את המניפסט שלו אלוהים אינו גדול בקריאה לאנושות "להימלט מן הידיים המיובלות המושטות לעברנו ומבקשות לגרור אותנו בחזרה אל הקטקומבות, המזבחות המצחינים וההנאות האסורות של שעבוד והשפלה".

עיתונאים הדביקו לסגנון לוחמני זה של התרסה נגד האמונה הדתית את הכינוי "האתאיזם החדש". אם הכינוי נועד להדגיש את החידוש ברעיונות אנטי־דתיים ארסיים המוצאים להם אוזניים קשובות אצל אמריקנים רבים, הרי שהוא הולם בהחלט. אך כתיאור סגנון דחיית האמונה עצמה הוא מעיד כאלף עדים על העדרה של מודעות היסטורית, מפני ש"האתאיזם החדש" איננו חדש כלל. הוא משתייך לאילן יוחסין אינטלקטואלי בן מאות שנים, ששורשיו נעוצים בעידן מוקדם יותר, בתקופה שבה התפצלה המחשבה האתאיסטית לשתי מסורות – אחת שהתמקדה בחיפוש קר־רוח אחר האמת, ואחרת שמניעה היו בוז אינסטינקטיבי לאמונה האישית של האחר.

האתאיסטים שוחרי המדון של היום משתייכים למסורת השנייה, ואין פלא שהם מוצאים קהל אוהד לאריזה המחודשת שבה הם מגישים רעיונות ישנים־נושנים. סגנונם הנרגן של דוקינס, דנט, האריס והיצ'נס נשמע מרענן, ראוי ונועז באוזניהם של ליברלים המרגישים מאוימים נוכח השמרנות המעוגנת בדת של ג'ורג' בוש או הקנאות התיאיסטית של אוסאמה בן־לאדן, אבל שושלת היוחסין האינטלקטואלית שאליה משתייכים אותם כותבים צריכה לעורר בעצם ספקות בלב הליברלים – מפני שאחת הבעיות היא שאין זו מסורת ליברלית כלל ועיקר.

האתאיזם מלווה אותנו שנים ארוכות. למעשה, ימיו כנראה כימי האמונה בקיומו של האל. הוגי דעות שהשתייכו למסורת זו – החל בפילוסופים הקדם־סוקרטיים של יוון העתיקה – ניסו מאז ומתמיד להסביר באמצעות גורמים טבעיים תופעות שנתפסו בעיני אחרים כ"אצבע אלוהים". סוקרטס

עצמו מוצג כאתאיסט במחזה ענוים של אריסטופנס – האשמה שתרמה כנראה להרשעתו בכפירה ובהשחתת הנוער האתונאי ולעונש המוות שנגזר עליו.

סוקרטס הוא אולי המרטיר הידוע ביותר של האתיאיזם, אך פילוסופים ומדענים רבים אחרים, לפניו ואחריו, הסתכנו ברדיפה פוליטית מפני שהתעקשו לבדוק אמונות דתיות בכלים של ניתוח ספקני. אנכסגוראס, פרוטגוראס, אריסטו, אבן סינא, אבן רושד, דקארט, שפינוזה, רוסו וקאנט הם רק כמה מן הכותבים שנאלצו להתמודד עם עוינות ואף עם אלימות. החשש מפני רדיפות גרם לאתאיסטים רבים לבטא את השקפותיהם בזהירות שאינה דומה ולו במעט להצהרות הבוטות הנשמעות מפי הלא-מאמינים של ימינו, הכותבים וחושבים בתנאים של חירות פוליטית.

אך הסגנון האינטלקטואלי הזהיר של אותם אתאיסטים לא נבע אך ורק מן הצורך להישמר לנפשותיהם, אלא גם מאופי העמדה הספקנית שאימצו. תמיד אפשר היה לקעקע טענה זו או אחרת בזכות האדיקות הדתית, לערער את מהימנות הראיות לקיומם של האלים, אך כפי שמלמדת אותנו הלוגיקה הבסיסית, אי־אפשר להוכיח שלילה: כל כמה שלא ננתח את הראיות לקיומה של הוויה שמימית ונפטור אותן בזלזול, אדם שאינו מאמין לא יוכל לעולם לדעת בוודאות שהוויה כזו אינה קיימת.

האתאיסטים המתחשבים ביותר – הבה נכנה אותם אתאיסטים ליברליים – הבינו תמיד כי אי־האפשרות להוכיח שלילה היא סדק שדרכו עלולים האלים להתגבגב בחזרה, גם לאחר שגורשו באכזריות מעולמו של האדם. האתאיסטים הללו – ובהם סוקרטס, לוקרציוס, סקסטוס אמפיריקוס, מונטיין, אלבר קאמי ופרימו לוי – הגיבו לחוסר הוודאות הזה, לאופיין הלא־מוחלט של התפיסות שהנחו את חייהם, ברוח פילוסופית עילאית: בשלווה. הם לא עשו מאמצים מיוחדים להנחיל לאחרים את אי־אמונתם.

מסורת אתאיסטית חלופית, מעשית ופוליטית יותר, החלה להתפתח במאות השבע־עשרה והשמונה־עשרה. לנוכח הזעזוע שגרמה שפיכות הדמים הנואלת של מלחמות הדת באירופה, החלו ספקנים למתוח ביקורת על אמונות ומנהגים מסוימים, במטרה להפוך את הציוויליזציה המערבית לתרבות מתונה וסובלנית יותר. הוגי דעות אלו, שהאידיאלים שלהם עמדו ביסוד תנועת הנאורות, לא ביקשו בשום אופן לכוון חברה נטולת אלוהים. הפעילות הציבורית של כותבים כגון לוק, יום, קאנט ומנסחי החוקה האמריקנית לא נועדה להנחיל השקפות אתאיסטיות אלא לקדם נצרות ליברלית. הוא הדין גם ברוב הפילוסופים הצרפתים: הגם שביקורת הדת של וולטיר וחבריו האינטלקטואלים הפריזאים

הייתה חריפה יותר מזו של עמיתיהם בבריטניה, גרמניה ואמריקה, הרי שהאויב שראו לנגד עיניהם היה הכנסייה הקתולית, ולא האל או הדת כשלעצמם.

רק לקראת סוף המאה השמונה-עשרה, בשלבים המאוחרים והקנאיים של המהפכה הצרפתית, הופיעה צורה פוליטית לחלוטין של אתאיזם, שאפשר לכנותו "אתאיזם אידיאולוגי". נושאי צלב אנטי-דתיים דוגמת ז'ק רנה אָבֶר וז'ק קלוד ברנאר השתכנעו כי הסובלנות הדתית שהובטחה בהצהרת זכויות האדם והאזרח משנת 1789 היא כר פורה לשגשוג הבערות ברפובליקה המהפכנית, ועל כן יש לעקור את הנצרות מצרפת. כדי להגשים את מטרתם עודדו הרדיקלים הללו (שכינו אָבֶרִיסטים) את תומכיהם לבזוז ולחלל כנסיות וקתדרלות, כדי להפכן, באמצעות האלימות האיקונוקלסטית הזאת, ל"מקדשי התבונה".

מנהיגי "כת התבונה" הגיעו בסופו של דבר לגילויטינה, אך זן האתאיזם שלהם המשיך להתקיים בפוליטיקה האירופית, ולשאוב הצדקה תיאורטית מכתביהם של אוגוסט קונט, לודוויג פוירבאך וקרל מרקס. פילוסופים אלו היו הוגי הדעות הראשונים בהיסטוריה המערבית שהוקיעו בגאווה ובפומבי את האמונה באל, אולם הם לא הסתפקו בכך, והרחיקו לכת אף יותר בטענתם כי נגזר על האנושות להיפטר כליל מן הדת. כל גילוי של התנגדות למטמורפזה מהפכנית זו, טענו, פירושו מעשה המנוגד להיגיון ולקדמה ההיסטורית.

העובדה שאותם אתאיסטים אידיאולוגיים ראשונים היו ממוקמים בקצה השמאלי הקיצוני של המפה היא אמנם מעניינת אך אינה חשובה מבחינה תיאורטית; אליהם חבר חיש מהר פרידריך ניטשה, שהכריז על מות האלוהים וששמו נקשר בחוגי הימין הקיצוני דווקא. המשותף לשתי הסיעות הללו, פרט לשנאת הדת, היה תיעוב בלתי מרוסן כלפי הליברליזם – אותה גישה שאפשרה לאזרחים להמשיך לעבוד את אלוהיהם בשלווה ואף דאגה לספק להם את הגנת המדינה מפני רדיפות. בעיני האתאיסטים האידיאולוגיים של אירופה, מדיניות זו הייתה בגדר כניעה מבישה לאמונות תפלות ולדעות קדומות. בעשורים הראשונים של המאה העשרים כבר הפכה השקפתם האנטי-ליברלית למרכיב מהותי של האידיאולוגיה הקומוניסטית.

עד לאחרונה לא מילא האתאיזם האירופי בשתי צורותיו תפקיד מכריע מבחינה תרבותית או פוליטית בארצות-הברית. רבים מן האבות המייסדים של המדינה היו דְאיסטים והאמינו כי היקום וחוקי הטבע נוצרו בידי האל, אך כפרו בטענה שאותו בורא גם מתערב בחיי האדם או בהיסטוריה

האנושית. הם התוו דרך שבה עתידים מבקרי הדת האמריקנים לצעוד שוב ושוב: הוקעת האיוולת שבמוסד דתי זה או אחר, ובד בבד תמיכה בצורה הטרודוקסית כזאת או אחרת של אמונה דתית. כמעט בכל המקרים הללו, צורת האמונה – דאיזם, יוניטריאניזם, פנתיאיזם, או דת ה"אמונה המשותפת" הדמוקרטית של ג'ון דיואי – עלתה בקנה אחד עם השלטון הליברלי.

היו כמובן חריגים מן הקונצנזוס האמריקני הזה. מצד אחד, קומץ סופרים אימצו גרסאות שונות של האתיאיזם הליברלי. משה שכתב הפילוסוף הפרגמטיסט סידי הוק ב־1950 לכתב העת *Partisan Review*, למשל, ממקמת אותו עמוק במסורת הסוקרטית. הוק ציין אמנם במסה זו כי "הדוקטרינות הדתיות, כמערכת של אמונות קוגניטיביות, יוצרות יחדיו היפותזה ספקולטיבית שמידת ההסתברות שלה נמוכה ביותר", אך מודה כי עבור רבים משמשת האמונה באל "מקור לשמחה תמימה, דרך לגבור על הבדידות הקוסמית". כל עוד השקפות דתיות מנחמות אלו "נשארות בתחום האישי" ואינן לובשות "צורה מוסדית סמכותנית", טען הוק, עליהן "להשתייך לתחום הבחירה שבו אפשר להשעות את הביקורת הרציונלית".

מן הצד השני, האמריקנים שדגלו באתאיזם אידיאולוגי אימצו כמובן השקפה הרבה פחות גמישה. כמה מהם, דוגמת האנרכיסטית האמריקנית־רוסייה אמה גולדמן, ייבאו את "שלילת האלים" החריפה שלהם ישירות ממקורות אירופיים. אחרים, ובהם האינטלקטואל בן המאה התשע־עשרה רוברט אינגרסול והאם המייסדת של רעיון "תכנון המשפחה", מרגרט סאנגר, לא חיקו את האירופים אך הגיעו לעמדה דומה בעקבות חשיבה עצמאית ברוח הרעיונות האנטי־דתיים, ששולבה באופטימיות אמריקנית אופיינית בדבר התוצאות המוסריות המועילות של הקדמה המדעית. נוסף על אלה יש להזכיר את האקטיביסטית מדלן מארי אוֹהַייר, שהתפרסמה בשנות השישים כשפיתחה גרסה וולגרית במיוחד ורווית שנאה של אתאיזם אידיאולוגי. אבל בשום מקרה מן המקרים האלה לא הצליחה העוינות הקיצונית כלפי האמונה הדתית לעשות לה נפשות בקרב הזרם המרכזי בחברה. רק עתה, בשנים האחרונות ממש, הצליחו חיבורים התומכים בצורה הזאת של האתיאיזם, המנוגדת ברוחה לליברליזם, לעורר עניין נרחב כל כך.

כשאני מתאר את האתיאיזם שלהם כמנוגד ברוחו לליברליזם אינני מבקש לרמוז שהאתאיסטים החדשים הם בעצם חסידיה של הטוטליטריות. אדרבה, כולם עד אחד סבורים שהם תורמים להגנת החירות מפני אויביה הנחרצים ביותר, מבית ומחוץ. אך עובדה היא כי האתיאיזם של דוקינס, דנט, האריס והיצ'נס הוא מן הסוג הלא-סובלני עד ברוטליות, המבקש להעביר את האמונה הדתית מן העולם. ראו למשל כמה מרושל הוא הדיון שמקדישים אותם כותבים לשאלת מטרותיהם הפוליטיות. האם הם מבקשים להגן על הפוליטיקה החילונית שהייתה מקובלת על מנסחי החוקה האמריקנית? ואולי הם מציבים לעצמם מטרה רדיקלית הרבה יותר – ליצור חברה חילונית, חברה שבה יזנח העם האמריקני, ככלל וכאוסף של יחידים, את הדת? היעד הראשון הוא יעד ליברלי ואילו השני אינו כזה; והעובדה שכל אותם מחברים מניחים לקוראיהם לנחש מהו היעד המועדף עליהם היא בלתי נסלחת.

לא שחסרים רמזים. האריס, למשל, מבקש לא פחות מאשר "לקעקע את היומרות האינטלקטואליות והמוסריות של הנצרות". לשם כך הוא דורש שבתי הספר הציבוריים יבשרו לתלמידיהם על מות האל – צעד שישים קץ לנייטרליות התיאולוגית של השלטון ויפתח עידן של עוינות מוחלטת לאמונות הדתיות של האזרחים. יתר על כן, האריס, היודע היטב כי הליברל הדתי המתון יסרב לקבל טקטיקה כזאת, מכנה אותו בתואר "פונדמנטליסט כושל", ומאשים אותו בכך שחיבתו לסובלנות משכנעת רבים מדיי בחברתנו להתאפק ולא להכריז בקול רם ש"התנ"ך והקוראן כוללים הררים של קשקושים קטלניים". זעם דומה מזין את שנאתם של דנט ודוקינס כלפי החינוך הדתי, וכן את התבטאויותיו הפראיות של היצ'נס בגנות האם תרזה. האתיאיסטים של היום, הבטוחים, כמו היצ'נס, שהדת מרעילה הכל, סבורים שיש להם כל הצדקה לוותר על מותרות מוסריים כגון סובלנות ואדיבות.

למען האמת, המניפסטים שמפרסמים האתיאיסטים הללו כה רוויים במשטמה עד שיש לתהות אם מחבריהם אכן מתכוונים לדבריהם כשהם מבטאים את התקווה ש"הקוראים הדתיים אשר יפתחו את הספר יהפכו לאתיאיסטים עד שיניחו אותו מידיהם", כפי שכותב דוקינס בקטע מייצג. ואיך בדיוק תושג המטרה הזאת של המרת האמונה? האתיאיסטים של ימינו אינם מבקשים למצוא שפה משותפת עם המאמינים כשלב ראשון לקראת הצגת שאלות ספקניות, אלא מעדיפים לדלג מיד אל ההפרכה. דיאלוג סבלני שנע קדימה ואחורה – דרכו של סוקרטס – הוא בעיניהם בזבוז זמן.

והטינה הזאת, הוודאות הנזעמת הזאת, הן שאחראיות לסטייתם של האתיאיסטים האידיאולוגיים שלנו לתחום לא-ליברלי במובהק. מבחינה פוליטית, הליברליזם אינו נוקט עמדה בשאלות תיאולוגיות. יכול אדם להיות ליברל ומאמין (כפי שהיו מרטין לותר קינג הבן, ריינהולד ניבור ורבים אחרים בעבר ובהווה האמריקני) או ליברל ולא-מאמין (כמו הוק, ריצ'רד רורטי ומספר קטן יותר של אמריקנים במהלך השנים). אחת הסיבות לכך היא שהליברליזם הוא פילוסופיה של שלטון ולא פילוסופיה של האדם – או של האל. סיבה נוספת היא שהליברליזם המודרני נובע ברובד העמוק ביותר מן הליברליזם של העת העתיקה – כלומר, מן המידה הטובה הקלאסית ששמה ליברליות ושפירושה נדיבות ופתיחות. כדי להיות ליברלי במובן הזה צריך אדם להיות מוכן לקבל מגוון אינטלקטואלי – ואת המורכבות החברתית הנלווית אליו – כתנאי בל-יעבור לקיומה של חברה חופשית.

האדם הליברלי צריך לקבל, במילים אחרות, את האפשרות שגם אם יש ביכולתי ליישב את שאלת האמונה לשביעות רצוני האישית, קשה להאמין שכל האזרחים האחרים יתמודדו אתה באופן זהה. הוא צריך להכיר בכך שההבדלים בניסיון החיים, במעמד החברתי, ברמת האינטליגנציה וביכולת לבחינה עצמית ימנעו מכל קהילה חופשית להגיע לאחדות דעים בדבר חידות היסוד של הקיום האנושי, לרבות שאלת האל. אתאיסטים ליברליים יכולים לקבל מצב כזה, ואילו האתיאיסטים האידיאולוגיים אינם מסוגלים לכך. זהו בסופו של דבר ההבדל בין האתיאיזם של סוקרטס לאתיאיזם של המהפכה הצרפתית.

איזו חשיבות יש לעובדה שקומץ כותבים המסרבים לקבל את המציאות האנושית הבסיסית הזאת הצליחו למכור לאחרונה הרבה ספרים? ברמה מסוימת, ברור שאין לכך חשיבות רבה. ארצות-הברית היא עדיין אומה דתית מאוד. בכל אחת מן המדינות המרכיבות אותה מתקיימות אמנם קבוצות של אתאיסטים, אגנוסטיקנים וספקנים, אך מספר הלא-מאמינים רחוק מלהיות גדול די הצורך כדי להותיר חותם משמעותי על התרבות או הפוליטיקה הלאומית בכללותה.

ועם זאת, העלייה במספר האתיאיסטים החדשים מעוררת דאגה – לא בקרב הגורמים שאליהם מופנים חצי זעמם, היכולים להתנחם בידיעה הברורה שמספר האתיאיסטים באמריקה מתגמד לעומת שיעור הדתיים וכך יהיה גם בעתיד הנראה לעין, אלא דווקא בקרב אלה החורתים על דגלם את ההגנה על

הליברליזם החילוני. מובן שרבים מאותם ליברלים חילוניים רכשו בהמוניהם את ספריהם של דוקינס, דנט, האריס והיצ'נס ואפשרו להם להגיע לרשימות רבי-המכר. אנשים אלו מוטרדים מן האיום הכפול המרחף על הפוליטיקה החילונית מצד האיסלאם המיליטנטי מחד גיסא ומצד הימין הדתי באמריקה מאידך גיסא. ובהחלט, יש מקום לדאגתם לעתידו של הליברליזם החילוני ולתחושתם שהוא זקוק לסנגורים נלהבים ומשכנעים. הבעיה היא שהרטוריקה של דוקינס, דנט, האריס והיצ'נס עתידה דווקא לערער את מעמדו של הליברליזם ולא לחזק אותו: לא זו בלבד שטיעוניהם אינם תומכים במסורת הפוליטית החילונית, אלא שהם עלולים בהחלט ליצור מצב שבו המדינה כולה תתנווד בצורה מסוכנת בין צורות שונות של פוליטיקה אנטי-ליברלית.

הדבר האחרון שאמריקה צריכה כעת הוא מלחמת התשה בין שתי אמונות מוחלטות שאינן מתיישבות זו עם זו – אך זהו בדיוק המצב שאליו כמהים כנראה האתאיסטים החדשים. המשימה המוטלת על כולנו, על כל מי שאינו מחויב לאמונה דוגמטית או לספקנות דוגמטית, היא לוודא שהלוחמים משני צדי המתרס התיאולוגי הזה לא יצליחו להשליט את השיטה ההרסנית שלהם על השאר. רק כך נוכל להבטיח את ניצחוננו של הליברליזם.

דיימון לינקר הוא עמית בכיר במרכז לכתובה ביקורתית באוניברסיטת פנסילבניה. מאמר זה פורסם בכתב העת *The New Republic* ב-10 בדצמבר, 2007.